

ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԵՂԻՇԵ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՅԱՆԻ ԲԱՐՊՄԱՆՈՒԲՅԱՆ ԱՅԻՎ)

Եղիշեն «Հայ պատմագիրների մատենաշարի» երկրորդ գիրքն է աշխարհարար թարգմանությունը. գիրքը լայն է տեսել Հայպետհրատի հրատարակությունը և, ըստ թարգմանիչի հաղորդման, միայն աշխարհարար, հինգերորդ թարգմանությունն է, չհաշված Կ. Կոստանյանի «Հյուսիսային հայոց հին պատմագիրների խոսքերից» (Տփլիս, 1894 թ.) աշխատության՝ եղիշի ընդարձակ կտրոնների թարգմանությունը, և դարձյալ՝ չհաշված մեր Զեռագրատանը պահված № 5920 ձեռագիրը արևմտահայ աշխարհարարով, որը բովանդակում է հաջող թարգմանություն է, բայց առանց թարգմանիչի անվան հիշատակության ու թվականի:

Ի՞նչն է պատճառը այսքան բառն հեռաքրքրության, որ ուղղված է գեղի Եղիշի այս փոքրիկ մատյանը: Անշուշտ առաջին հերթին բովանդակությունը, երկի սկիզբն, էությունը, որը համապատասխանում էր հայ ժողովրդի ազատատենչ գաղափարին: Եղիշի գիրքը ժողովրդին ներշնչել է բացառապես սեր գեղի Հայրենիքը, գեղի իր ազատությունն ու անկախությունը: Հայ ժողովուրդը կարողալով այս գիրքը առեկռթյալ է լցվել զավթիչների ու բռնակալների նկատմամբ, որոնք հանդգնել են գիպչել նրա Հայրենիքի ու ազատության շահերին, և վերջուպես սրանով սղեարված ժողովուրդը անձնուրաց կովում դարձել է թշնամուն, սրանց որ այդ թշնամին հանդես է եկել նրա հարազատ Հայրենիքի սահմաններում:

Ինչպես տեսնում ենք, գրքի բովանդակությունը միանգամայն աշխարհիկ է: Ձեռք էլ Եղիշի գիրքը տարբերվում է իր ժամանակաշրջանի մյուս գրվածքներից: Սա սովորական առումով պատմություն չէ, այլ մի ամբողջ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը մեծագույն պատերազմի ու ազգապատերազմում քաջարար զոհող հերոսների սիրազարմությունների գեղարվեստական, պեշունչ նկարագրություն: Հեղինակը ազդել է յուր նյութով, նա չոր ու ցամաք չի պատմագրել, ինչպես ուրիշ պատմագիրները նա սղեարվել է և միաժամանակ կամեցել է իր գիրքը սղեարիչ դարձնել սերունդների համար: Նա առեղծվել է գրական ախպեր և սրտով ու գաղափարով կապվել է ազգ ախպերի հետ իր մտքի ու դատման բոլոր թելերով: Կապ է իր նկարագրած բացառական ախպերին և կարողացել է այդ առեկռթյալ ձեռքում ներարկել իր ընթերցողների մեջ, Եղիշեն հպատակ է գրել իր ընթերցողներին ներշնչել ազատատենչ սկի, քաջություն, անձնաբացություն: Հենց այս է սղեարել ժողովրդին և լարված հեռաքրքրություն առաջ բերել Եղիշի գրքի շուրջ:

Եղիշեի գրքի ժողովրդականության երկրորդ պատճառը լեզուն է: Նրա սփռված է բացարձակ կոնսոնանտությամբ, այստեղ վերացված են կոգնատիկ գերբայական լրացումները, որոնք ոչլ երկերում գառնում են բացարձակ անհատականալի՝ շնորհիվ աննարագատ խնդրանության ու շարագատության: Չկան երկրորդական նախադասությունների ավելորդ խճողումներ, խոսքի կապակցությունների ընթացքը պարզ է ու որոշ, նախադասություն գլխավոր անգումները գտնվում են ուշադրության կենտրոնում՝ իրենց շուրջ աւնենալով իրենց լրացյալները: Այս պարզության և ընտանություն հետ գուգընթաց է կանոնավոր և հաստատուն շարագատությունը: Երբեմն ժողովրդական խոսվածքին մաս կանդնած, շատ կարճ, նախադասությունները հաջորդում են իրար յուրահատուկ կշռությամբ, որոշակի չափով ու նանգով, որ չափածո խոսքի տպավորություն է առաջացնում: «Անյագական ձայնիւ հանապազօրգեալ էր ի պաշտաման և անհատ աղօթիւք միշտ բնդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր: Աղ եղև նա անհամեղաց և խթան ընդատուցիչ սովենայն հեղգացելոց: Դարովեցաւ նովաւ աղանթիւն, և կարի յոյժ մամշեաց նովաւ շուայաթիւն որկրամուլթեան: Ասողջութիւն եղև նա աշխարհիս Հայոց, և բազում փրաւարք ի ծածուկ նովաւ գաին գասողջութիւն» (Ռեկորդ եղանակ, Վենետիկ, 1859, էջ 149):

Ահա մի ուրիշ օրինակ նշանավոր «Տիկնայք փափկատունք» հատվածից. «Կործանեցան բարձրագանք տաճարաց նոցա, և խանդարեցան սպասք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան տպարանք նոցա, և առաքելալ աւերեցան մամլք տպատանի նոցա. չորացան տպղեցան բարաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշտախիլ եղին որթք գինեքիւ ալգեաց նոցա»:

Ոչ միայն այսպիսի բանասանկզմական կտորների մեջ, այլև սովորական պատմագրական հատվածներում էլ Եղիշեն խույս է տալիս լեզվական բարդ ճարտասանական հնարքներից՝ մեկնին հուսկանայի մնալու տառիճանի: Այսպես է ոչ միայն ընդհանրապես շարահյուսության մեջ, այլև խընդրատություն և բառերի ընտրություն մեջ: Այդպես էլ սովորական բառերի ընտրությունը կապվում է նրա պարզ շարահյուսության հետ, որը գրական լեզուն տվել է մասեցնում բանավոր խոսվածքին: Հինգերորդ դարի կանոնիգացիայի ենթարկված հոլովումից և խանարհումից առանձնացող ձևաբանական նոր երևույթների պատճառով խոսքում նրա լեզուն էլ տվել է մասեցնում բանավոր խոսվածքին, ուստի և հետացնում է ճարտասանական սփռ: Շինականի խոսքաշինությունը հարուստ, գիպուկ ու ուսուցիկ կապակցությունները, իմաստալից մփոքիզմները, համեմատություններն ու հակադրությունները նրա սփռ գարձնում են կենդանի, հյութեղ՝ բացառելով բանագրատության ճիղ ու ջանքը: Նրա սփռ միանգամայն ինքնուրույն է. այս իմաստով նրան շատերն են աշակերտել: Եղիշեի թռչող խոսքերը մեր հին լեզվի մեջ մրցակից չունեն: «Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մօօք», «Զուգութիւն է մայր բարեաց, անգուգութիւն ծնող շարեաց», «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է», «Որ գիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի մահուանէ», «Զիք յանիբաւութիւնէ արդարութիւն, ի ստութիւնէ՝ ճշմարտութիւն», «Արջք օրհասականք բնդ վախճանել շնչոյն հօրադոյնս կուրին» և այլն:

Պատմագրական խոսքը օժտելով բաղմամբիվ մփոքիզմներով՝ Եղիշեն իր սփռ գարձնում է իմաստալից, հատու և միաժամանակ սեղմ ու կենդանի.

զրա համար նրա դարձվածքները հեշտութեամբ հիշվել են և դարձել թուրք-խոսքեր ու ժողովրդականացել:

Եղիշեի համեմատութեանները, էպիտետները կրում են ժողովրդական լեզվի ու ոճի նիպերրայիկ բնույթը. սրանք առավել աշխուժացնում են պատմեւածքը՝ դարձնելով այն թեթեւ, ուսմանարկ. սրանով հեղինակը փառատում է նյութի ընդհանուր մասը: Ինչպես որ Եղիշեի ներածները թեթեւ ու զվարթ կրում են իրենց խոշտանգումներն ու պատիժները, այնպես էլ նա անմասը է պատմում մասը երեսնյիները, բայց բոլոր գեղարոււմ էլ զգում ենք, որ պատմիչը բանաստեղծ է և ապրում է պատմութեամբ, իր նյութի շարադրութեամբ:

Եղիշեի աշխարհարար թարգմանութեանները ոչ միայն հնացած են իրենց լեզվով, այլև ունեն բազմաթիւ սխալներ, մտթ անմեկնելի կտորներ, սրանք միանգամայն ազնաւորում են Եղիշեի երկի սցին ու էսթետիկը:

* * *

Աշխարհարար թարգմանութեանների մեջ ամենավաղ ժամանակի թարգմանութեանը Մարտիրոս Սիմոնյանինն է՝ «Եղիշե վարդապետի պատմութեանը վարդանի և հայոց պատերազմի համար», Մոսկովա, 1863: Ինչպես նրաաւարակութեան թվականից երևում է, թարգմանվել է մեր նոր գրական լեզվի սկզբնական շրջանում. բնական է, այդ ժամանակի աշխարհարարը չէր կարող արտահայտել Եղիշեի կյտտիկ լեզուն՝ հարստ շարք դարձվածքներով, խմատալից սեղմ ափորիզմներով: Այդ պատճառով էլ Մարտիրոս Սիմոնյանի թարգմանութեան մեջ նկատվում են աշխարհարարի թոթովածքներ, դեռ չենք խոսում սխալների մասին: Այսպես՝ Աստղի անսակելով զօրութիւնն յալուրթյան, որ ոչ ումք ոսմհար լիցի (տաղգիր՝ լինի) (Վենետիկ, 1859, էջ 6), Սիմոնյանը թարգմանել է. Աչքի առաջն ոսմհարով հաղորթյան զարագլիսին, որ ոչ որի ոսի աակ չէ զարկում բշնամությամբ: Ահա ակամա և արատալալից աչքերով գրում ենք այն շատ կոտորվածքը, որ մենք ինքներապատանցինք ..

Ավելորդ է ցույց տալ թարգմանիչի սխալները, գրանք ինքնին պարզ են: Ահա մի ուրիշ նախադասութեան, որ բոլորովին անմիա է. Եղիշեի ընծայականում՝ ազգովմ Դովիթ երեցին, կա՝ ...Առ լճն արդեօք հրամայեցես, քան եթէ հրամայի՛ցիս լուազունացն: Թարգմանութեան 16 էջում կարգում ենք. Ինչի՞համար ես արդոք հրամայում, կամ գուցե քեզ հրամայում են ավելի լավերը: Մի ուրիշ թարգմանիչ (Հ. Ղուկասյանց)՝ թարգմանում է. Ինչ պատվեր է արդոք, որ ասիս ես ինձ կատարելու. անշուշտ լավագույն պատվեր: Ավելի հեռու է նաեւ երրորդ թարգմանիչը, որի թարգմանութեանը ենթագրութեան արդյունք է և կապ չունի բնագրի հետ, սուտի չենք բերում: Դժբախտարար այդ հոտովածը ենթագրութեամբ է թարգմանված նաեւ ներկա նոր թարգմանութեան մեջ:

Մենք կարծում ենք, որ այդտեղ Եղիշեի նախադասութեանը ազովմով է: Մեր Մատենադարանի № 1888 ձեռագիրը այդ տողերը ունի հետեւյալ ընթերցվածքով: Այլ դու, ով մեծդ ի գիտարեան Աստուծոյ, առ ի՞նչ արդեօք հրամայեցես լուազունիցն: Որտեղ ենթագրութեան ոչ մի տեղ չի մնում, պետք է թարգմանել այսպես. Հապա էլ ավելի լավերին ինչի՞ վերաբերյալ (զրեյ) կհրամայես: Մի ուրիշ օրինակ ես Մ. Սիմոնյանի թարգ-

մանուկյունից. բնագրի Ոչ ի կարծ ընդոստացեալ, և ոչ ի լուր փարբուցեալ. նդիշեն կամենում է տակ, որ ինքը հանկարծ փեր չի թուել և ոչ էլ լսելով դարթնել. տակաջն թարգմանված է՝ Ոչ ինչպէս կարծիրաւոր և ուրիշից լսած բաներ (տես բնագիր, էջ 14¹, թարգմանություն՝ 30): Համարյա այդպէս է նաև Ղուկասյանի թարգմանությունը: Կպատեմ ոչ քե կարծիրաւ, կամ ուրիշից լսած լինելով (էջ 24): Նոր թարգմանություն մեջ բնութան նախադասության տառջին մասը նուշնպէս սխալ է. Ոչ կարծիրներ լսելով (էջ 109): Սիմոնյանը չհասկացած նախադասությունները բաց է թողել. օրինակ՝ բնագրի անձամբ անձին արարեալ, որ նշանակում է՝ ինքնասպանություն գործել, Սիմոնյանը բաց է թողել, իսկ Ղուկասյանը այդ նույն նախադասությունը թարգմանել է. Երբ ինքն իրան գլխու բռնկեցաւ ներկա թարգմանությունը ուղիղ է:

Նոցա էր փարեալ զխորխորան, դուք ընդէ՞ր լցէք յառաջագոյն (էջ 42): Սիմոնյանը թարգմանել է. Անդունդը նոցա համար էր բացվել, ինչի՞ դուք ինքներդ նոցանից յառաջ լցրիք (էջ 73): Նուշնպէս են թարգմանել նաև Ղուկասյանն ու Ադանյանը, որ անպայման աղաւթագում է նախադասության իմաստը: Տաշյանը տառադրելում է թարգմանել՝ ինչո՞ւ ընկաք նրանց փորած խորխորասի մէջ: Իրոք ըստ ազգային բնագրերի այդպէս պէտք է թարգմանել, որովհետեւ խորխորաս բառը դրված է հայցական հոլովով, որ նշանակում է, թե նոցա, ոչ թե շահի արական է, այլ անցյալ զերրայի մաս սեռականով ենթակա: Սակայն համադասական նախադասությունների ամբողջ շարքը ցույց է տալիս, որ խորխորաս պէտք է գրված լինի ազգական հոլովով, որ և հաստատվում է ձեռագրով:

Չափազանց սխալաշատ է մանավանդ Հ. Ղուկասյանի թարգմանությունը: Շատ նախադասություններ բաւարոժին կապ չունեն բնագրի հետ: Այսպէս օրինակ. Յոյնք իսկ՝ ոչ ելանեն ընդ քո իշխանութեանդ, թարգմանված է՝ Հույները չեն ազատվի քո իշխանությունից:

Ինչպէս տեսնում ենք, ամբողջովին աղճատված է բնագիրը: Առաջին նախադասությունը սկսած Սիմոնյանից վերջացած ներկա թարգմանությամբ սխալ է: (Նոր թարգմանությունն է. եվ մինչև անգամ հույները քո իշխանությունից դուրս չեն գա): Տպագրությունները դնում են. Ընդ քո իշխանութիւնդ (Վենետիկ), որից էլ առաջացել է սխալ թարգմանությունը:

Մեր Մատենադարանի երկու լավագոյն ձեռագրերը ԱՅՏ 1890, 1888 (առաջինը ամենահինը և երկրորդը) ունեն՝ Ընդ քո իշխանութեանդ, այսինքն՝ իշխանութիւն բառը արական հոլով է և ոչ հայցական, որ պէտք է թարգմանել. Մինչև անգամ հույներն էլ չեն դուրս գա քո իշխանության դեմ: Իսկ նախորդ թարգմանությունների իմաստը սխալ է ու երկգիծի. կամ պէտք է հասկանալ՝ թե հույները դանձում էին պարսից տիրապետության տակ, որ պատմական սխալ է, և կամ հույները կրնին են քա ախրապետության տակ, որ անպայման մտքից է հանվում:

Բերենք մի ուրիշ օրինակ: Երբ հայերը հարձակվում են պարսիկների վրա, մոգպեան յուր կողմնակիցներին ուղղում է հետևյալ խոսքերը: Զի քե ին զօրք աշխարհիւ մոգք, ոչ ինչ խնայելին, առքա ի նոսա ստատմամբ, ոչ

¹ Բնագրի էջերը ամենաուրիշը ցույց են ածում ըստ Վենետիկի 1859 թ. հրատարակության:

միայն զարտաքինն և այլ և յեղրարս և յորգիս և յամենայն մերձաւորս իւր-
եանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց: Այս խոսքերը Հ. Ղաւկասյանը թարգմա-
նել է. երե մեր աշխարհի զարքերն անգամ մոգեր դառնային, արա չէին
յսնայիլ նոցա էլ ստատկեցնելու...:

Այսպիս է նաե Դյաւա Ագանյանի թարգմանութեանը: (Տես Ղաւկաս-
յան, էջ 77, և Ագանյան, էջ 76): Շատ հատկանալի է, որ հայ տպատամբ-
ները պարսից զորքերին կ'ընդգերին տմենայն սիրով նուշնիսի այն գեպ-
քում, եթե նրանք մոգեր էլ չլինէին: Ուստի սխալ թարգմանութեան է ու-
րնագրի հետ ոչ մի կապ չունի: Աշխարհիս բոտը չի նշանակում մեր աշ-
խարհի սրտես թարգմանված է մոգականի բերանով, այլ նշանակում Հա-
յաստանի՝ այս աշխարհի, սրտեզ գտնվում էր մոգականը: Միայն առաջու-
ցել է այն բանից, որ թարգմանիչները չեն հասկացել «ոչ» հոգի նշանակու-
թյունը: Նոր թարգմանութեանը այս գեպքում ճիշտ է:

Եւ գունդս գունդս զարմեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաւոր, յա-
մարս անապատին ի մարտ պատերազմի քշնամեացն արքայիս: Այս նախա-
գառութեանը Ագանյանը թարգմանել է. «Եւ զարձայլ գունդեր կազմեցին
նրանից հեռու երկրում՝ անապատի պինդ տեղերը...»:

Մի քիչ ավելի բարձր է Հ. Ղաւկասյանի թարգմանութեանը, բայց
դարձյալ գումարել բայը ճիշտ չէ հասկացվել: Գումարել պարզապէս նշանա-
կում է՝ ուղարկել: Օրինակ՝ Զգունդն առաջին առաջին ցներշապուն Ռեմրոյան
և գումարէին զնա պահապան աշխարհին (Եղիշե, II, էջ 56): Համեմատիք
նաե՝ եւ զայս արարեալ բազում այրումի գումարէր ընդ նոսա (Ք 1888 ձե-
ռագիրը ունի զկնի նոցա (էջ 39)):

Այստեղ գունդ կազմելու մասին խոսք չկա. գունդս գունդս գումարէին,
պարզապէս նշանակում է խումբ խումբ ուղարկում էին: Մենք կարծում
ենք՝ գունդ բառը չունի նուշնիսի ստղծական գունդ բառի նշանակութեանը:
Նոր թարգմանութեան մեջ ճիշտ չի հասկացված գումարել բայի նշանակու-
թյունը, թարգմանիչը չի կորսուցել սովորականի սահմաններից դուրս
գալ և գրել է. ...նրանցից զնոք կազմեցին և ուղարկեցին...

Ուսմանար եղեմ նմա ամենայն սիրելիք նորա (էջ 109) նախորդ բոլոր
թարգմանիչները թարգմանել են ուղղակի նշանակութեամբ, որ պետք է
նշանակել՝ նրա բոլոր սիրելիները նրա համար ուսմանար եղան, այնինչ
ուսմանար լինել նշանակում է՝ արհամարհել, հենց այստեղ այդ նշանա-
կութեամբ էլ գործ է տնկված: Այս մի սիրելի չէր կարող նրան մոտենալ և
ստանաւոր անել: Նոր թարգմանութեանը այդ դարձվածքը անարգել բայով է
արտահայտել, որ կարծում ենք դարձյալ հետու է:

Ինչպէս տեսնում ենք, Եղիշեի հին թարգմանութեանները ոչ միայն
հնացած են, այլև մեծ մասամբ հետու են բնագրից և անախտկված: Նոր
թարգմանութեան մեջ նախորդ թարգմանութեանների բազմաթիւ կապիտ
սխալներ շակված են. այս թարգմանութեանը շատ բարձր է նախորդ բո-
լոր թարգմանութեաններից:

Զնայած այս տմենին, ներկա թարգմանութեանը եւս զերծ չէ մի քանի
վրիպումներից, որ մենք կկամենայինք օտոռք բերել այստեղ: Այդ վրիպում-
ները մեծ մասով հետեանք են այն բանի, որ ցույց է կա Եղիշեի բոլոր
ձեռագրերի բազմաթիւ տպագրութեանը, որով կարելի է մասամբ վերա-
կանգնել բնագիրը:



Մենք մեր քննական դիտարկությանները հիմնականում բաժանում ենք երկու կարգի։ Ակզբում ցանկանում ենք խոսել Եգիպտի բնագրական աղավաղումների, ապա նոր թարգմանություն մի քանի թերությունների վերաբերյալ։

Սկսում ենք գլխավարգումների հարցից։ Մեր Մատենադարանի մի հին ձեռագիր (1207 թ.), որ ունի բաղձաթիվ տարբերություններ մինչև այժմ հայտնի բոլոր աղավաղություններից և ամենաշին ձեռագրից (գրված 1172 թ.), ունի միայն չափը գլխի, չափերսդ գլխից սկսվում է հետևյալ խորագրով՝ Արտալոյ վեց Երանակին։ Եւթերորդ, զարմեալ վասն Խորին պատերազմի և չարչարանաց սուրբ քահանայիցն Ղևոնդեանց։ Այս ձեռագրի 5-րդ գլուխը համապատասխանում է Վենետիկի և Անձևացեաց կոչված օրինակի 5-րդ և 6-րդ գլուխներին։ Ուստի պետք է հաստատ ասել, որ «Մարգարեանց պատմությանը», ըստ նախաբանի հայտարարության՝ յոթ գլխի է բաժանված եղել։ Ութերորդ գլուխը առաջացել է սխալմամբ՝ մի թիվ թռիչք կառարկելով, իսկ այդ վրիպումը դանում ենք մեր Մատենադարանի № 1890 Եգիպտի ամենաշին ձեռագրում (1172 թ.)։ Այս ձեռագիրը 5-րդ գլխի հունի, իսկ 6-րդ գլուխը համապատասխանում է մյուսների 5-րդ գլխին։ Եվ այս ոչ թե նրա համար որ հինգերորդ գլուխը հանված է ձեռագրից, ինչպես ենթադրվել է, այլ շատ հասարակ վրիպման արդյունք է, որի շնորհիվ էլ յոթ գլուխը գտան է ութ, մինչդեռ պատմիչը ասում է, որ ինքը յոթ գլուխներում է շարադրել յուր նյութը։

Այստեղ մենք չենք կամենում Եգիպտի վերաբերյալ այլ բանասիրական հարցեր ևս շարտիկել, միայն նախքան թարգմանություն բուն թերացումների մասին խոսելը, կարգելինք նշել մի շարք բնագրական աղավաղումներ, որոնք չէին առաջանա, եթե թարգմանիչ ընդ. Ե. Տեր-Մինասյանը ուշագրավյան ասելեր իր ձեռքի տակ գտնված, իրեն ծանոթ և մտաչնդի ձեռագրեր, այն ժամանակ արդեն թարգմանությունը մյուս թարգմանություններից գերազանց լինելով հանդերձ, կանենալով ավելի մեծ գիտական արժեք, գուցե այլևս անդադրելով պետք չլիներ Եգիպտի մի նոր թարգմանություն կատարել։ Այդ կարիքը կզրպցվի համահավաք բնագրի հրատարակությունից հետո։

Այսպես, օրինակ՝ առաջին գլխի և գառալով հոգ հանելը ընդ չորս կողմանս երկրի (էջ 7) թարգմանված է. Ազմկելով հոգ չի բարձրանա, երկրորդ՝ զրաբարի գառալ բայը մոռցել և կովել է նշանակում, իսկ աղմուկը շատ թույլ է։ Պետք է հոգ բայը դարձնել հոգի, որ զարմանալի կերպով հիշում է Շնոր Լալիպալանը, որ և աչգպես է նաև մեր № 1888 ձեռագրում (ձեռագիրը հիշատակելիս միշտ ի նկատի ունենալ այս համարը)։ Ուստի այդ նախադասությունը պետք է թարգմանել. Կովելով փաթորիկ էր բարձրացնում աշխարհի (և ոչ երկրի) չորս կողմերը։ Նույն էջում. և իրի և տես անօրէն իշխանն երէ յաջողեցաւ չալուրիսն և որա՛ պետք է լինի՝ ոչ յաջողեցաւ, որովհետեւ հոգիերաը հարձակվում է հոսսմների վրա՝ Թեոդոսի գետ կոչելու համար։ Իսկ Թեոդոսը կանխում է, ուստի չի հաջողվում նրա մտադրությունը, այդպես է ձեռագրում։ Նույն էջում պետք է՝ Ահարեկ արար զամենայն զօրս, ուղղել՝ Ահարեկ արար զամենայն արս, որովհետեւ նրա գետ զորք չի գալիս Եգիպտի։

Զանձինս միխրարէին և զընկերսն քաջալերէին և աշխարս զպաշտօնն ունէին և բազմացուցանէին բնագրի գիմաց, ձեռագիրք տալիս է միանգամայն տարբեր ընթերցմամբ:

Զանձինս միխրարէին և զընկերս քաջալերէին և իբրև աշաարակ լուսոյ զպաշտօնն առնէին ի բազմացուցանելն. այսպիսով աշխարս բառը գուրս է ընկնում Նդիշեի բնագրից և գրարարբից. որ առաջացել է աշաարակ բառի սխալ ընթերցումով կամ գրափոխութեամբ. իսկ պաշտօնը բազմացնելը պետք է հասկանալ՝ որքան շարչարանքները բազմացնում էին: Զմտաւանք ասել նաև, որ մեր Մատենագարանի Նդիշեի՝ տմենա՜խն ձեռագիրքը (№ 1890) նույնպէս ունի աշաարակ՝ աշխարս բառի գիմաց:

Մի ուրիշ նոխարգոտութեան եւ. նաև բնաւ իսկ ամենևին զինչ և ասացնա յերկրաւորացն, կամ ի վեհից կամ ի վառարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գացի (էջ 36). Թարգմանութեանն է. Այլև ինչ էլ որ ասելու լինիս երկրավորներիցս, վեհ բաներից, քե վառարաններից, ոչ մի տեղ նրանցից ամենևին եկեղեցի չի դուրս գա: Հիմնական սխալը առաջացել է ասել բայը, որի խնդիրը, եթե այդ բայը իրօք հարկավոր է այտեղ, պատմական բացատրանով պետք է լիներ, բայց գրված է բուն բացատրանով. և հետո զբա հետևանքով էլ առաջացել են մյուս սխալները. վեհ բաներից, թե վառարաններից, իսկ շարունակութեան մեջ թարգմանութեանը լրիվ անիմաստ է: Վերևում Նդիշեն գրում է, որ եկեղեցին մարդու գործ չէ, թագավորի պարզե չէ և ոչ էլ արվեստագետի գործ (նարարաւքիւն, այտեղ կաներեա նշանակութեանն ունի և նշանակում է արվեստագետ, վարպետ) և այլն: Իսկ այդ ամբողջի ամփոփումն է վերորերայ զննելի հասվածը. Այդ հասվածում ասացնա բայածելը պետք է փոխել իցին բայածելով, որ տալիս է ձեռագիրք և սպա թարգմանել այսպէս՝ ինչ էլ որ լինի՝ երկրավորներից, (այսինքն ավ էլ որ լինի) լինի բարձրներից, թե սաարներից, ոչ մի տեղ նրանցից եկեղեցի չի դանվի (չի ստեղծվի):

Քերենք մի ուրիշ օրինակ. Ռեսուրք և դատերք ազատաց և շինականաց կրթեսցին ի նրապարակս նոցուն մոգաց: Ի նրապարակս պետք է փոխել ի նրանանգս և թարգմանել՝ մոգերի նրանանգներով և ոչ մոգերի հավաքանդիներում, ինչպէս թարգմանված է (բնագիր՝ էջ 40, թարգմ.՝ 137): Տեղն է այտեղ հիշել նաև Միհրնիստէի (ձեռագրում Միհրնիստէ՝ վզրուկ) նամակի վերջին բառը... Յանգիման լերուք մեծի նրապարակին (էջ 22), որ թարգմանվում է՝ մեծ ապարանին: Մեծի նրապարակին ազատազ ձեւ պետք է ուղղել մեծի հազարապետիս: Գրեաց և յանձն տրար մեծ ապարապետին, ուղղել՝ հազարապետին (էջ 152) (ձեռագրում գրված է «մապետին»): Իւարար արեգական կարաւիցէք (էջ 42), ուղղել՝ ...արեգական երկիր պազանէք (նույն տեղում): Արդ ուսուցանիցէք զպատիր խաբէութիւն մոգաց՝ ուղղել. Արդ ուսանիցիր զպատիր խաբէութիւն մոգաց (էջ 41): Զինչ առնիցէք գտառածաստսս հրամանն (ձեռագրում՝ ...գտառածաստսս նրաւանն) նախարգոտութեան մեջ նրամանք պետք է թարգմանել՝ պատգամ կամ խոսք: Յայտնել և ցուցանել նոցա զխորհարդն ոչ կամէին, ուղղել՝ ...ոչ կարէին, եթե չէին կամենում, լսելը գծվար չէր լինի եւ յամենայն տեղիս՝ յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին, ուղղել՝ եւ յամենայն տեղիս տնապատս, մենանոցս շինէին: Ապատ բառը միայն այտեղ է գործածված, որ ինչպէս տեսնում ենք, ետամուտ

է, իսկ Հ. Գրատխանակերտցու մաս այդ բառը բառախաղի ապամոխրություն է գործում: Ինչ վերաբերում է անապատ բառին, ապա այն կրոնական նշանակութիւն ունի:

...եղևն բնակիչք խորշակաւեր դաշաաց: Որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին... նախադասության գիմաց ձեռագիրը տալիս է մի նոր ընթերցվածք. ...եղևն բնակիչք խորշակահար դաշաաց, որ զօրէն նախաքարացն ազատայրոյ շրջէին...: Եթե վերջին բառերի գիմաց ապագրի ընթերցվածքը այնուամենայնիվ հարմար է, մանավանդ որ ազատայր գեղեցիկ բառը չկա մեր բառարաններում, ապա խորշակաւեր անվանը դաշաաց ձեռ համար անխմտա է, ուստի պետք է ընդունել՝ խորշակահար: Մենք չենք կասկածում նաև մյուս սրբագրության վրա:

Ոչ գոյր նոցա համեմ խնամարք անուշարար առանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս պատու. ըստ ազատաց կարգի (էջ 156): Այս անսրբության գիմաց ձեռագրում ունենք մի բախտովին պարզ և հասկանալի ընթերցվածք: Ոչ գոյր նոցա խոնարար անուշութեան խորակաց, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս պատուց ըստ ազատաց կարգի:

Մի այլ նախադասություն էս, որ թարգմանությամբ սխալ խմտա է ստացել: Ոչ կոչեցան պատուականք յարանց ի տաճարս նոցա (էջ 156) թարգմանված է. պատվական մարդիկ չկանչվեցին նրանց խնույրի սեղանի: Զեռագիրը տալիս է հետևյալ ընթերցվածքը. Ոչ կոչեցան ի պատուական արանց ի տաճարն նոցա. այսինքն՝ ոչ թե տղամարդիկ չեն կանչվում նրանց խնույրին, այլ կանայք չեն հրավիրվում նրանց խնույրներին:

Քանզի մարզ է աշխարհս, պետք է՝ ուղղել՝ Քանզի ի մեր ձեռին է աշխարհս (էջ 17): Ողորական բանիւք, ուղղել՝ օղորկ բանիւք (էջ 57): Զայս գրեաց և եցոյց մարգպանին. այում անունն էր Սերուխո, ձեռագրում աղավաղված է. կարծում ենք պետք է ուղղել՝ Զայս գրեաց և եցոյց մարգպանն Սերուխոյ...

Այգպէս էլ պետք է կեղծ ըստ համարել գրուան՝ բառը յորժամ գրուան էղևն նորա յիրս արքունի նախադասության մեջ (տե՛ս էջ 143) և ուղղել այսպէս՝ Յորժամ գրուանեղ եմ նորա յիրս արքունի: Գրուանեղ նոր բառի մեջ գրու պետք է նշանակի՝ հավատարմություն, դաշնադրություն, խառում:

Սրանցօվ, ի հարկե, չեն վերջանում Եգիշեի քնագրական սրբագրությունները. դրանք հասնում են հարյուրների, որոնց կատարումից հետո, նոր նմարափութ է Եգիշեի լեզվի ճիշտ ուսումնասիրությունը կատարել: Մեր ձեռագիրը ոչ միայն տալիս է վերաբերյալ տիպի տարբերություններ, այլև հարկական, խանութման, շաղկապների և սվեյտրդ բառերի գործածության, մանավանդ շարագատության ու բառաձևերի, որոնք հաճախ բախտովին լեզվական ու սճական այլ պատկեր են ստալ՝ ընթում, քան մեզ զայնմ ծանոթ Եգիշեի քնագիրը:

Այժմ անցնում ենք թարգմանության քննությանը:

Եգիշեի ընծայութանի տալիս նախադասության բան բառը թարգմանված է զորմ բառով, ուրիշները թողնում են հույն բան բառը: Մալխասյանը առաջարկել է այդ բառը թարգմանել՝ շարադրություն, պատմություն, գրվածք. կարծում ենք այգպէս էլ պետք է հասկանալ: Իսկ ինչ վերաբերում է հույն նախադասության մեջ գործածված առաքինացուն բառին, ապա բա-

գործարկմանից ներքին էլ թագնում են այդ բառը նույնությամբ, որ ներկա ընթերցողի համար անորոշ է և անհասկանալի. մեր կարծիքով այդ բայը պետք է թարգմանել հերոսացան հասկանալի բայով, որ հիշա արտահայտում է գրաբարյան բայի նշանակությունը:

Նույն բնծայականի մասն յեթե զուխս կարգադրեալ և եղեալ ծայրապիւր պարապմամբ զսկիզբն և զմիջոցն և կառարածն նախադասութեանը թարգմանված է. Այս յորք զուխսների մէջ կարգով գրեցի և հոծ ու լի բովանդակությամբ գրի սկիզբը, միջոցն ու ավարտը: Կարգադրել բայը պետք է թարգմանել շարադրել բայով: Պարապմամբ ձեռք որոշ ձեռագրեր առլիս են պատարմամբ ձեռով, ըստ երևույթին թարգմանիչը (հիշա կերպով) հաշվի է տակ վերջին ձեռք, բայց նախադասության բուն իմաստը լրիվ չի բացատրւում, մանավանդ հոծ բառը այստեղ անանգի է: Պետք էր թարգմանել. Այս յորք զուխսներում մանրամասն լրիվությամբ շարադրեցի (կարգադրեալ և եղեալ միեւնոյն նշանակութեանն ունեն) սկիզբը, միջինը և վերջը: Միջոց բառը չպետք է թողնել, որովհետեւ աշխարհարարը չի արտահայտում այն, ինչ Նգիշին է կամենում տակ: Նույն տեղում նախադասութիւն բառը թարգմանված է զինվորութիւն, իսկ նրանից վերեւ... Որ ոչ ումեք ունեանար լինի (Ձեռ. լիցի) բշխմութեամբ այլ ամենեցուն (տապալք.՝ անդ) ուսուցանէ զիւր անպարտելի զօրութիւնն ամբողջ նախադասութեանը սխալ է թարգմանված. Ունեանար լինել, ինչպես վերեւում բացատրել ենք, նշանակում է՝ արհամարհել, ծաղրել, իսկ այստեղ թարգմանված է շատ տված ձեռով: Ունեանար լինել պահանջում է արտահայտել հաշվով անձի խնդիր, ինչպես մի առնաճար լինիր ինձ, բշխմի իմ, զի գոյրեցայ (Միքիտ, է, 8). Մի որ ունեանար լիցի այսպէս, և այլն: Ուստի վերեւի նախադասութեանը պետք է թարգմանել, որք ոչ որքին չի ծաղրում (կամ արհամարհում) բշխմութեամբ և ոչ՝ որք ոչ որքից բշխմութեամբ ունեանար չի լինի: Այս գործվածքը սակայն 109 էջում ուղիղ է թարգմանված: Իսկ հաջորդ նախադասութեանը. Եւ անու որ կամեսցի՝ ընդունի իրեւ զնախապառապարիսի՝ թարգմանված է. եւ անու որ կամենում է, առաքիմի զինվոր է ընդունում: Քերականորեն բարդովին այդպէս չպետք է հասկանալ. այլ բուն է, եթե լինեք զորք, բայց ոչ ապագութեանների մէջ և ոչ էլ ձեռագրերում նման ընթերցվածք չկա եթե պետք է այնպէս թարգմանել, որ զտարալուրդ անպայման ընդունողը լինի, ապա այդ նախադասության ուղիղ թարգմանութեանն է՝ եւ անու ու որ կամենա, կընդունվի որպէս քաջ զինվոր: Հաջորդ նախադասության թարգմանութեանը նույնպէս պետք է ուղղել: Եւ քանզի բազմապիսի է հաճախակութեանը անուն թարգմանված է. եւ որովհետեւ զինվորութեանը բազմապիսի կոչում ունի: Մայրապետը առաջարկել է (Մարտ, 1892 թ., № 1) անուն բառը թարգմանել գործ և ըստ այդմ էլ հաճախակութիւն պետք է թարգմանել՝ քաջութեան: Մեզ թվում է անուն հաճախակութեան կամ հաճախակութեան անուն պետք է թարգմանել՝ հաճախակութեան բառը:

Գրաբար այս գործվածքի մէջ անուն նշանակում է բառ. ինչպէս մենք հիմա տեսնում ենք գիտութեան բառը, պետութեան բառը, գրաբար էլ տուվում է. անուն պետութեան, անուն գիտութեան և այլն: Համեմատելով. Բայց քէպէտ և առին ինչ անուանը ի գրոց յաշկապարկաց կամ համարութեանց կամ պարկաց: Անուանը առանց անձանց են յաշկապարկաց և իշացլոց (աւս եղնիկ, ի, ԻԴ), որ թարգմանվում է. Բայց քէպէտ մատվածուցնի կողմից

հիշատակվում են հուշկապարիկ, համբարու, իշացուլ բառերը. հուշկապարիկ և իշացուլ բառերը առանց անձնավորման են: Իսկ Եղիշեի նախադասությունը պետք է հասկանալ. Քանի որ բազմազան է (այսինքն բազմաթիվ նշանակություն ունի, բազմաբովանդակ է) հաճախակություն բառը...:

Վերսիշյալ նախադասության շարունակություն կազմող Զար և մեծ իսկ քան զամենայն սէր սուրբ յանճենեզ մաաց գիտեմք նախադասությունը համարձակվում ենք թարգմանել. Որք հենց մեծ ենք համաչում, քան անճենեզ սրաի (միտք — սիրտ) ամեն սեր և ոչ՝ Այս անճենեզ սրաի սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք համաչում, ինչպես թարգմանված է, ինչպես և ժողովրդում է Ս. Հարությունյանը թարգմատում: Այն բառը չի կարող բուն ուղիղ խնդիրը լինել, քանի որ զամենայն բառը պահելով նրանից՝ այն դարձնում ենք անսրտ, իսկ զոր բառը այստեղ չի նշանակում այս, այլ զոր ուղիղ խնդիր է գիտեմք բայի համար. իսկ՝ քան զամենայն սէր բազմաթյուն սրտագա է (էջ 10): Խաղացիկ գնացիկ յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմաութեամբ... թարգմանված է՝ Յուրաքանչյուր երկրից միամտությամբ ելան գնացին: Նախ իւրաքանչիւր նշանակում է՝ յուրաքանչյուրը յուր, իսկ թարգմանությունը անսրտ է. լրջմաութիւն չի նշանակում միամտություն, այլ՝ ուրախություն: Մեր բերած նախադասության մեջ լրջմաութեամբ ձեկից հետո կա անտրամա խնդրեամբ, որ ձեռագիրը չունի, որ չի ճանաչում նաև թարգմանական բառարանը: Թվում է թե այդ հետագա գրիչների բացատրությունն է, եթե չենք ընդունում, որ այդ սովորական համանիշ հավելադրություն է: Եթե լրջմաութիւն նշանակում է՝ միամտություն, որ չգիտեմ ինչպես է հասկանում հարգելի թարգմանիչը (գրաբարյան՝ հավատարիմ, թե մեր հաիվ), ապա ինչպես թարգմանենք շատ օրինակներից միայն մեկը՝ Խորհնացու Մեծա լրջմաութեամբ հրամայէ սառցի առնել նմա զարբունի դիւանն: (Խորհնացի, 1, Ը): Հիշենք սակայն որ, իւրաքանչիւր բառը մեծ մասամբ ճիշտ է թարգմանված: Համեմատիք բնագրի էջեր 15, 27, իսկ սրտը տեղեր էլ անտեղի կերպով իր, իրենց առնված են փակագծում:

Տեղին է այստեղ հիշատակել նաև մի ուրիշ հանգամանք, որ գործատարուր թարգմանիչը հաշվի չի տուել. բնագրական ողավազումները իրենց անհրաժեշտ ծանոթագրությունը չեն ստացել, որպեսզի շահագրգռեն ուսումնասիրողներին: Այսպես օրինակ՝ էջ 29-ում, եւ եթէ առ մարդիկ այս պաշտի ի ձեռն բազաւորական վիճակին խրատու խնամ տանել իւրում իշխանութեանն նախադասության մեջ պաշտի բայը անիմատ է, պետք է ուղղել՝ պաշտցանի և ապա թարգմանել: Ոչ թե՛ մարդկանց մեջ այս է կատարվում, այլ՝ մարդկանց այս է պաշտանում (էջ 26): Զի հայեցեալ մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապակամացու տարբացու, թարգմանված է. նրպեղի մարդիկ տեսնելով այս ապակամացու տարբերի ապակայությունը: Նախ ստենք, որ ամենատեք ապակամութիւն, ապական, ապակամացու բառերը մնացել են անթարգմանելի. գրանք միշտ պետք է թարգմանել՝ փշուցող, սչնչացող, փշուցում և այլն: Յանդիմանութիւն բառը այստեղ չի նշանակում՝ ապակայություն, այլ նշանակում է՝ հակառակություն, որովհետեւ մի քիչ վերեւ Եղիշեն ասում է՝ նյութերը միմյանց հակառակ են (տես նույն էջը). գրա համար էլ ասաջարկում ենք Զի եթէ միտքանէին տարբերս՝ կարգալ՝ Զի եթէ միտքան էին և թարգմանել՝ եթե այս տարբերը հաշտ (ոչ հակառակ միմյանց)

զինէին, որովհետեւ եթէ թարգմանենք այնպէս, ինչպէս թարգմանված է, այն ժամանակ վերեւ խոսքը, որտեղ Եղիշեն ասում է, թե որտեղ արտօնքը անէ ի սիրելութիւն հաւանութեան (տպագիր, հաւանութեամբ), այսինքն միարան-նում է, հակասություն կառաջանա, որովհետեւ նրանք իրար միարանվում են:

Էջ 92. ...Որ ի վերայ նոցա նաեւ ի բարձր դիւանոցին իբրեւ յամուր քաղաքի, թարգմանված է՝ Որը նրանց վրա նստած էր (ինչպէս) բարձր դիւանոցում, ինչպէս ամուր քաղաքում: Ինչպէս ասնված է փառաբանում հաջորդ կրկնությանից խոյս ասուլու համար: Դա ոչ թե նշանակում է՝ ինչպէս դիւանոցում, այլ իրար նստած էր դիւանոցում, որ իրենց մեջքի վրա կրում էին փղերը: Բոկ հաջորդ մասը, որ թարգմանված է՝ ինչպէս ամուր քաղաքում, պետք է թարգմանել՝ ինչպէս քաղաքի ամրոցում: Ամուր բառը Եղիշեի մաս համարյա միշտ ամբողջ է նշանակում, որա համար օրինակի պետք չկա էլ, քանի որ համեմատության իմաստից արգեն պարզ է:

Վերջենք մի ուրիշ նախադասություն (էջ 151). Զի Եկպետ և փոխեցու նա ի գործոյ հազարապետութեանն արքունի, վասն զի (տպագրություն-ներք՝ և) ի բազում իրա գառա վնասակար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ և մեծաւ անարգանք յաղարկեցաւ ի սուս իւր, սակայն զկապելոցն ոչ երբեք չարախօս կամէր լինել...: Որպէսզի պարզ լինի այս մեջ բերված երկուր նախադասությունը, հանենք մեզ հետաքրքր-քրքրող վերջին մասի երկրորդական նախադասությունը. Ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, սակայն զկապելոցն ոչ երբեք չարախօս կա-մէր լինել..., (ձեռագրում՝ վասն արքոցն ոչ կամեցաւ չարախօս լինել): Յան-ձնն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց թարգմանված է. «Ինքն հենց իրեն էր համարում հայոց աշխարհի ամբողջական պատճառը»: Նախ՝ կրթել չի նշա-նակում՝ համարել, մենք կթարգմանենք՝ մշակել, հրահանգել, երկրորդ՝ յանձն հայցական հոլովով չէ, որ համարենք ուղիղ խնդիր, այլ ուղիղ խն-դիրը աւեր բառն է. և այստեղ պատկառ չկա: Պետք է թարգմանել՝ ինքն իր մեջ մշակում, կամ ինքն էր հրահանգում հայոց երկրի (ոչ աշխարհի) կործանումը:

Էջ 106—107. Իբրեւ կրկնեցին և երեքկնեցին ցուցանելով ի ներքս յար-բունիսն, հառաւ վնիս մանու ի վերայ նորա, թարգմանված է. երբ երկու-երեք անգամ կրկնեցին՝ հասկացնելով բազմաթիւն ներսում, մահվան վնիս արվեց նրան. հասկացնելով բազմաթիւն մասը միանգամայն իմաստազուրկ է և ոչ մի բառի հետ չի կապվում: Բացի այդ, այստեղ թարգմարի մասին խոսք չկա: Ի ներքս յարբունիսն կապված է հառաւ բայի հետ և պետք չկա աստիճանաբար անջատել, միայն մնում է ցուցանել բայը, որը այստեղ քաղ-բովին ավելորդ է, անիմատու ու խնդրատա-թյամբ ոչ մի բառի հետ չի կապ-վում (ձեռագիրը չունի այդ բառը):

Էջ 144. Եւ քարշել... և այնչափ սաստիկ քարշեցին: Քարշել թարգմանված է նույնաթյամբ ու անհատկանայի է, բայց հաջորդ 145 էջում պարզվում է. քարշել նշանակում է քաշ անալ. մինչդեռ քարշել այստեղ նշանակում է ձեռնել, գտնառարել: Համեմատիր Դատաւորք, Ը, 7 և 16. Եւ եւ քարշեցից գնարմինս ձեր փշովք անապառախ: Քարշել բայը մեր բերած նշանակությամբ գործ է անել նաեւ Բագանգը, որ «Հայկազյան քառարանը» չի բերում: Վասն որոյ անդէն ի ներքս քարշէին գնալ յեկեղեցւոյն. Ի ներքս քարշէին Բագան-գի թարգմանիչ հանգուցյալ տկարեմիկոս Ս. Մալխասյանցը թարգմանել է

ներս են բաշտմ, բայց Հուսիկը եկեղեցու ներսում է, երբ Տիրանը գալիս է ներս մտնելու, նա արգելում է Տիրանին՝ մտնելով Մի զար ի ներս. նշանակում է Հուսիկը ներսում է. իսկ նրանք գրեցին զար ի ներս, էլ մեր էին նրան ներս քաշում: Եվ հետո գրանով նախադասությունը վերջանում է, և ապա պատմիչը հաղորդում է. Բրածնձ եղեալ ջախջախեալ... Կոշկոնեալ ընկնեալ լինեք (Բուզ., III, ԺԲ, էջ 32):

Քաշել բայը այսօրվա բարբառներումն ուշնայես նշանակում է ձեռնել (տես Աճառյան «Գուսառական բառարան»), մեր գյուզի (Կասալք, Երզնկայի) խոսվածքում քաշել նաև այդ իմաստը ունի, բայց հատկապես շատ է գործածվում դույզ համանիշների ձևով. քաշեց ափեց, էրեխուն քաշե ջարք ու փուռք ա արե: Հարաբարդի բարբառով՝ մի լավ քաշքմ բմ:

Էջ 87. Ի մում նախադասքն յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ աղօթիւք, թարգմանված է. Բայց նախաամարաի ժամանակ ձեզ հանձնելով նրանց աղօթքին: Փերականորեն այս թարգմանությունը բոլորովին չի համընկնում բնագրին: Նախ յանձնեալ ձեզ կոտորակցության մեջ ձեզ չի կարող ուղիղ խընդիւր լինել և չէ. երկրորդ՝ աղօթիւք չի նշանակի աղօթքին: Այստեղ կամ անձնեալ պետք է նշանակի բաժանվելով կամ բայը պետք ունի սրբազրգվելու: Մենք կարծում ենք, որ յանձնել նշանակում է բաժանվել և կթարգմանեինք. Գուք բաժանվելով նրանցից աղօթքներով, սրբվեալ հարուստ կության մեջ անմիջապես հետևում է յամուր տեղաջ ուրեք բողոքի զնոսա:

Վաղցնել թարգմանված է՝ ոչնչացնել, այստեղ (թարգմ. էջ 115) պետք է թարգմանել՝ ցած ու ցրվ ունել, սրբվեալ ուրան հաջորդում է զի առ յայժ աղքատութեանն ախառայ զիմեացն յորէն մոգութեան, եթե ոչնչանան, այլևս մագության կրոնք չեն կարող ընդունել:

Կարծել (բնագիր՝ էջ 26), նշանակում է՝ համարել, ընդունել: Զգենուլ (զգենուլ զիւր ստեղծում մարմինս) թարգմանված է առնել բայով, որը սակայն չի բացահայտում նախադասության միտքը. դարձվածքը ֆնում է տնորոշ: Պետք էր թարգմանել ուղղակի՝ հազնել, վրան կրել բայով:

Այլ դու յայսր ամենայնի (էջ 21), թարգմանված է այս ամենի մասին: Սա մի աղավաղված նախադասություն է. պետք է լինի. յես այսր ամենայնի, Ի (Յ)նախգիրը սեռականով չի գործածվում:

Շնչել (շնչեալ շարափօտութիւն, էջ 32), թողնվել է նույնությամբ. շնչել այստեղ նշանակում է՝ փչել, սրբվեալ հաջորդում է և բոլորեաց գրազատքն իրի զնուր անշիջանելի:

Յոյժ զեղջ է մասց իմոց, թարգմանված է. եվ ինձ համար մեծ յոգնանաբարյուն է. այս դարձվածքը նշանակում է՝ վախենում եմ: Շարունակության մեջ կարգում ենք. քէ զուցէ առուսածքն բարկացեալ վասն ձեր ի մենջ վիշժըս առնուցուն (տես բնագիր, էջ 35, թարգմ. 132): Կանգնաց բոտը թարգմանված է՝ կանգնի, թվում է, թե պետք է թարգմանել՝ քուլապիբաների, այսինքն՝ կանաչի աղամարդկանց (տես էջ 92): Քանզի որչափ ազնու առնա զմեզ երկրաւորաւ, գեղեցկագոյնս առնես զմեզ երկնաւորաւ (էջ 115), թարգմանված է բառացի. Որքան մեզ ազնուցնես երկրավորով, այնքան ավելի կզնեցկացնես երկնավորով: Անհատականով է. կամ պետք էր թարգմանել՝ որպես երկրավորի, որպես երկնավորի, կամ ավելի ճիշտ. որքան մարմնով, այնքան հոգով:

Սոյն այս այս ի նմի գիշերի եւրն հարիւր արամբք ել զնայ ի բերդէ.

անսի և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա: Նախ Եւթն հարիւր արամբք-ի գիմաց ձեռագիրն ունի չորս արամբք, որ տպելի հաժանական է, որովհետեւ շրջապատված բերդից 7 հարյուրով չէին կարող դուրս գալ, և երկրորդ՝ ձեռն արկանել ի նա, նշանակում է բռնել հրան և ոչ ձեռք առլ, որպէս թարգմանված է (էջ 95, թարգմ. 194):

Էջ 51. Ընկեցեալ կայր այնուհետեւ ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանձինն արծաթ, և արհամարհեալ առանց ազանութեան, անարգեալ պատուական հանդերձ առ ի զարդս մեծարանաց: Կարծում էնք, այս նախադասութեանը պետք է կետագրել և ուղղել այսպէս. Ընկեցեալ կայր այնուհետեւ ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, արծաթ արծաժարձեալ առանց ազանութեան, անարգեալ... և այլն: Ուստի թարգմանութեանն էլ պետք է ուղղել այսպէս. Բացի այս, նախադասութեան մեջ հիշված առանձինն բառը, որ թարգմանութեան մեջ մնացել է նույնութեամբ, գրաբարում միանգամայն այլ նշանակութիւն ունի: Սեփական ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, պետք էր թարգմանել. Ոչ որ իրեն չէր սեփականացնում: Առանձինն բառը եղնիկի մօտ համապատասխանում է հունարէն ἑνός¹ բառին, որ շփոթվել է հիւլէ բառի հետ (տես Եզնիկի Վենեթիկի հրատարակութեան, էջեր 204—224):

Մրանց հետ արծեւ ունել նաեւ մի քանի այլ մանր գիտագութեաններ ոչ այնքան որպէս թերութեան, որքան ի պատշաճութեան գրաբար բնագրերի հետագա թարգմանութեանների համար: Ենչ բառը, որ միտական, պայմանական նախադասութեանների մեջ թարմատար է, թարգմանված է ամենեւին բառով (տես բնագիր՝ էջեր 47—44, թարգմ.՝ 142—145): Կէս բառը գրաբարում մեծ մասամբ նշանակում է մի մասը: Տաեկաստան այժմ այլ նշանակութեան ունի. գրաբարին անտեղյակ մարդը կշփոթի թշուրքիտյի հետ (46, թարգմ. 145): Կարասի (էջեր՝ բնագ. 48, թարգմ. 146) ոչսակզ չի նշանակում զույր, այլ՝ դրամ և այլ. նշանակութեամբ էլ օրինակ է բերել Հայկազյանը: Պարզ է՝ պարտից դույք չէին բերի:

Հրամանս անագին, չի նշանակում անագին հրամաններ, այլ՝ սարսափելի, ան ազդող հրամաններ (50—148): Պաշտօնեայ ամենուրեք չի թարգմանված: Պատուական նշանակում է քանկագին:

Անարգել տէրութիւն անհաջող է թարգմանված՝ անխաղճնկոտ տէրութեան, տակնք նաեւ, որ ձեռագրում անարգել բառը չկա (էջեր 55—153): Նույն տեղում Ասիացոց կողմանց թարգմանված է՝ ասիացիների երկրներին, աշխարհարար չէ: Պատրաստ եմք ի սպանակել և ի մեռանել արատհայտութեան մեջ՝ ապանակել պետք է սպանել հասկանալ և ոչ սպանել: Ի դեպ, ձեռագրում չկա սպանակել (էջեր 56, 154):

Եւ կուսէին բազում արծաթ և ոսկի զգէնս և զարդս զարի արանց և զքաջ երիվարաց պետք է ուղղել... զարի արանց և զքաջ, և զերիվարաց և ոչ զքաջ երիվարաց որպէս հասկացված է:

Եւ զխաբէութիւն ապառաժիւն Վասակայ, որպէս Հայոց բանի խաբեաց զքազաւորն, յանձն առնուլ զմոգութիւն նախադասութեան բանի խաբեաց զքազաւորն մասը պետք է երկու կողմից տանել ստորակետերի մեջ որպէս բացահայտում զխաբէութիւն բառին, ապա մնացած մասը թարգմանել՝ որպէս բն հայերը հանձն են առնում մոգութեանը, ինչպէս գրաբարյան մի շատ

¹ Տես H. Hübschmann, Armenische grammatik, էջ 361, հիւլ բառի առիկ:

կանոնադոր արականը անորոշով արտահայտություն (համեմատիր բնագիր՝ 62, թարգմ. 160): նաև ի սուրբ եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ի Քրիստոս, պետք է ուղղել նաև սուրբ եկեղեցի... , իսկ ի Քրիստոս, որ բնագրում մի անգամ կապակցություն է, թարգմանություն մեջ մնացել է նույնություն՝ էլ ափելի անորոշ: Կամ պետք էր թարգմանել Քրիստոսի համար կամ՝ Քրիստոսով (էջ 35—132): Եւ էսա իշխանութիւն ի վերայ կենաց ևոցա (էջ 73—74) Կենաց ունի կյանք նշանակությունը և ոչ սաացվածք, որպէս թարգմանված է: Ոմանք առաջարկում են զգաւորական բայը թարգմանել խնայել բայով (էջ 151), շատ հարմար է, բայց ձեռագրում գրա փոխարեն անենք զգացարուք:

Յայնժամ զխորհուրդն Արքանաճառ ի մէջ առեալ, խորհուրդ բառը միանգամայն ճիշտ թարգմանված է օրինակ բառով, համեմատիր առակ խորհրդոյ Արքանաճառն պատարագին (Նարեկ, ԽԴ), բայց ի մէջ առեալ անիմատ է, պետք է ուղղել ի միտ առեալ և թարգմանել՝ նիշելով և ոչ մեջ բերելով: Յիւր մարմինն փրկեաց զբոյսը աշխարհա... թարգմանված է յուր մարմնի մէջ, պետք է թարգմանել՝ յուր մարմնով: Գրարարում շատ սովորական է ներդաշխանը դարձիականի իմաստով: Այդպէս է նաև շարքորդ գլխի տառքին էջի Ար յոգի և մարմին գիտկանայ, թարգմանված է՝ որի հոգին և մարմինը..., այնինչ պետք է լինի, որը հոգով և մարմնով դիակ է գտնուում: Բազմական նշանակում է՝ բարձ և ոչ՝ անդ (տես թարգմ. էջ 163, և մեր հոգվածը «Փառնոս Բազմոցի աշխարհարար թարգմանությունը», տպված Լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածուի» 3-րդ հատորում, 1948 թ., էջ 330): Հաւասար բառը (էջ 69) միայնակ և հաւասար կապակցություն մեջ չի նշանակում հավասար, այլ համանիշ է միայնակ բառին (համեմատիր Կորյուն, էջ 14, Քիֆլիս, 1913 թ.): Այսուպէս տեղն է հիշել մի շարք գրարարյան նման գույք համանիշների մասին եւ, գրանցից մեկը գրվում է սեռական հոլովով, իսկ մյուսը քսա խնդրանություն: Եղիշեն աշխարհի դարձվածքներ շատ է գործածուած Օրինակ՝ խորհմանկութիւն խորհրդոյ, գուք սիրոյ, պատիւ պատուհանի, հրաման բանի, հոգ հնարից, երս հնարից, պատրանս խաբէութեան, վիշտ անդութեան, պատիւ գաւառարտութեան, սաղնապ խոսկութեան, նախան բարկութեան, քաջութիւն արութեան, վախեան կաւարածի: Եվ կամ՝ կամաց ակնարկութեան, կամք կարձեաց, նաև նշանօր արուեստիւք: Կան այնպիսիները, որոնք զույգ համանիշ բայեր են: Կանգնել կալ, կալ մնալ և այլն: Այնպիսի կապակցությունների դեպքում թարգմանիչը զգուշ պետք է վարվի, որովհետեւ, եթե երկու բառով է թարգմանում, մանավանդ այն պարագայում, երբ գրարարյան այդ զույգ մենիմատա բառերը աշխարհարարում ստացել են բոլորովին տարբեր նշանակություններ, ապա բնագիրը փոխվում է: Օրինակ՝ բնագրի ի նախան բարկութեան բրդեցան պարգապէս նշանակում է՝ զայրացան, բարկացան, իսկ թարգմանություն մեջ գուրս է եկել բորբոքվելին նախանհախնայրութեամբ (ափելորդ) ու զայրույթով (թարգմ. էջ 148): Նույնպէս բնագրի (էջ 41) վիշտ անդութեան թարգմանված է՝ վիշտ ու անդություն, այնինչ պատմիչը միայն շեշտում է վիշտը, թախիծը: Մինչդեռ ներգություն այժմ կարող է այլ իմաստով հասկացվել: Եթե մի քանի տող կարգանք կտարգմտի, որ ներգություն մասին չի խոսվում: Հակառակ որոն ճիշտ են թարգմանված նշանօր արուեստիւք, կամք կարձեաց, գաւառարկութեան գոր-

ծոյն: Բայց տառջին գլխի տառջին նախադասութեան հրաման պատուիրանի պետք էր միայն պատվեր քառով թարգմանել: Նման մի դարձվածք է նաեւ յաւելում քայով կազմվող նախադասութեանը, որտեղ յաւելում կրկնութեան է ցույց տալիս (ահա մեր «Գրարարի հաւաքնաիր», էջ 31, ծան. 14): Օրինակ՝ Եղիշէի յաւել և պատմեաց (խոսականն է՝ յաւել պատմել), կրկին պատմեց, և ոչ թէ ավելացրեց պատմեց, որպէս թարգմանված է:

Վերջացնելով մեր խոսքը թարգմանութեան մեր դիտած վրիպումների մասին, արժե մի քանի տարրեր ընթերցումներ բերել մի քանի տնունների վերաբերյալ, որ տալիս է մեր Մատենադարանի № 1888 ձեռագիրը: Այսպէս օրինակ՝ Միրնեքսեն վզրուի հրամանաւար... (էջ 20), ձեռագիրը հրամանատար քառի գիմաց աւնի ի հարամատայ և տալս հաջորդ 22 էջում հազարապետի պրեաց և անարեաց հաղապետութեան մեջ չկա անարեաց, իսկ ամենայն մեծի ապահիդ արեաց-ի գիմաց՝ ունենք ամենայն մեծամեծաց անպահապանաց (այսպէս) արեաց: Եպիսկոպոսների տնովանայանկում Քառու կամ Քառուն տնվան գիմաց ունենք Քաակու, Եղաղ կամ Եղալի տնվան գիմաց՝ Ղազար: Ռըմբուսան՝ Ռաքեան, Տոլակեքա՝ Ջոլակեքա: Զորարդ գլխում տըրված իշխանների ցանկում, Ապահունեաց Մանէն-ի գիմաց՝ Ամատունեաց Մանանին: Նույն տեղում ստրկաւագ մի Սանակ անուն-ից հետո նաեւ սարկաւագ մի Մուշէ անուն: Բայց երկրորդ գլխի նախադասների ցանկում ունենք ի անմէն Ապահունեաց Մանէն անուն, որ չի համընկնում մեր վերևում բերածին, բայց հենց այն թերթը, որ պարունակում է երկրորդ գլխում գտնվող նախադասների ցանկը, ձեռագրից ընկած է և նրա փոխարեն տարրեր թերթի վրա և տարրեր դրով ուրիշ թերթ է ավելացրած, որ անպայմանորեն արագորութեան է մեզ ծանոթ բնագրերից. Բնագրի 57 էջի (Վենետիկ, 1859 թ.) զիշխանն Ապահունեաց զօրօյ խրովքն ձեռագրում չկա, իսկ Տիրաց տնվան գիմաց ունենք Տիրան: Հինգերորդ գլխի տնունների ցանկի թերթը նույնպէս ընկած է:

Այս փոփոխութիւնը ցույց են տալիս, որ Եղիշէի գիրքը մեզ հասել է քաղմութիւլ փոփոխութեաններով, աղճատումներով: Անկարելի էր, որ հիշյալ աղավաղումները չաղդէին Եղիշէի նոր թարգմանութեան վրա, որի հեռանքով էլ, ինչպէս տեսանք, կան մի շարք անհշտութեաններ, թյուրիմացութեաններ, որոնց վերացումը ամբողջովին հնարավոր կլինի Եղիշէի համահավաք բնագրի հրատարակութեանից հետո: Արդյո՞ք այս հանգամանքը չի ստիպում մտել, որ աշխարհարար թարգմանելուց առաջ անհրաժեշտ է կազմել համահավաք բնագրեր, որոնցից և կոտարել թարգմանութեաններ*:

* Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ե. Տեր-Մինասյանը Եղիշէի աշխարհարար թարգմանութեանը հասարել է Հայրենական պատերազմի տարիներին, երբ Մատենադարանի ձեռագրերը չէին տրվում օգտագործման: Բնականաբար այն ժամանակ թարգմանիչը դրկված էր բնագիրը ձեռագրերի հիման վրա սրբագրելու հնարավորութեանից:

Այսմ հենց իր՝ Ե. Տեր-Մինասյանի պատրաստած՝ Եղիշէի պատմութեան գիտական համեմատական բնագիրը համընկած է աղագրութեան և շուտով լույս կտեսնի: (Մանութ. Ժամագրութեան):

